

Strid i Pommern 1760. Pennteckning av Carl Hellström i Grimberg & Uddgren (1914) Svenska krigarbragder.

Carl Johan von Holthausen – hans liv och tid

Av Fredrik Johansson

Uppväxt.

Carl Johan von Holthausen föddes i Österbotten den 14 maj 1715 under modern Margareta Maria Rosendals flykt undan ryssarna. Fadern var fänriken Samuel von Holthausen vid Åbo infanteri. Han föddes när den svenska stormakten föll samman. Ryssarna hade inlett sin anfall mot Finland 1710 och i januari 1714 inleddes offensiven mot Österbotten. När Carl Johans föddes hade ryssarna fått kontrollen över Österbotten. Under dessa år gjorde namnet ”stora ofreden” skäl för sig. Österbotten fick utstå mer än övriga Finland sammanlagt och har ofta fått stå som förebild för de ryska härjningarna i hela Finland. Även om källorna är tendentiösa kan man inte tvivla på de civilas lidanden. Övergrepp mot civila är varken specifikt ryskt eller nytt.

Som andra krig gav den upphov till flyktingar. De flesta flydde först när ryssarna närmade sig den egna trakten. Minst 30,000 civila (7,5 % av befolkningen) flydde till Sverige från Finland. Av dessa kom 60 % från Österbotten. En femtedel av flyktingarna bosatte sig i Stockholm och utgjorde därmed en stor del av stadens befolkning. Holthausen verkar ha varit en av dessa.

Vid freden fick Sverige behålla sin finska halva och de flesta återvände till sina forna hem för att återuppbygga landet, däribland hans föräldrar. Men sonen Carl Johan stannade kvar i Sverige. Han uppfostrades hos friherrinnan Leijonsköld till åtta års ålder och blev 1723 page vid hovet i Stockholm. Året efter återvände han till Finland för att studera vid akademien i Åbo fram till 1731. Eftersom modern dog nära Åbo så är det sannolikt att de hade kontakt. Modern dog 1737 eller 1738 och fadern dog 1744.

Militären.

Han inledde (som de flesta andra i hans samhällsklass) en militär karriär. Vid 16 års ålder, 1731, blev han volontär i fortifikationen men förflyttades sedan till artilleriet. Från 1739 tjänstgjorde han som Livdrabant, ett förband där fadern tidigare tjänstgjort. Han utnämndes 1745 till adjutant vid Jönköpings regemente, och det var inom detta regemente som han skulle fortsätta sin militära karriär. 1746 befordrades han till löjtnant och 1750 till kapten.

Från 1751 fram till 1754 var Holthausen i Finland när han och regementet var kommenderat till fästningsarbete på Lovisa (som före 1752 hette Degerby). Sådana arbetskommenderingar var vanligt förekommande för infanteriet. År 1755 var 37 % av det indelta infanteriet kommenderade på arbeten (om de värvade inkluderas så ökar siffran). Under samma tid var även garnisonsregementet i Göteborg kommenderat till bygget av Lovisa.

Familjen.

Han gifte sig i juli 1740 med den 26-åriga Anna Barbara Hummerhjelm, dotter till generalmajoren och friherren Alexander Magnus Hummerhjelm (som hade stormaktstiden att tacka för sin karriär) och Catharina Margareta Hägerflycht. Anna Barbara Hummerhjelm dog den 19 december 1777 i Söderköping.

De fick 17 barn, men endast två söner överlevde föräldrarna. Båda följde i faderns fotspår. Nils Pehr von Holthausen tjänstgjorde som löjtnant vid Jönköpings regemente. Carl Gustaf von Holthausen var kapten i armén. Men var även författare till komedier som "Blomsterkrukan", "Flintbergs bröllop" och "Slädpartiet" och översatte "Förklädningen". Strax före sin död hade han planer på att publicera en samling av sina skrifter, men detta skedde inte. Han dog 1818. Mest känd är han för "Borgersmännen och Julklappen" som uppfördes på Kungliga Teatern den 20 december 1788 för att fira Gustav III:s återkomst till Stockholm från den finska och göteborgska krigen. En strof sjöngs av två officerare vid borgerskapet och lyder:

"Käre Bröder,
Svenske Borgersmän!
Norr och söder,
Hotar Fienden;
Ingen spare blodet,
Svenska Mannamodet,
Vake för sin kung, sin fosterbygd;
Alltid vara lika, Ej i faran svika, Är en dygd".

Lantbrukaren.

1754 blev han även överlantshållare i Östbo och Västbo härader i Jönköpings län, möjligen av ekonomiska orsaker. Indelningsverkets utformning låste en stor del av statens budget och statens dåliga ekonomi gjorde att kontantlönen betalades oregelbundet. De indelta hade åtminstone kost och logi, till skillnad från de värvade kollegorna. Officerarna fick således söka sig andra inkomster. Ofta talas det om den indelta officerskåren som "lantjunkare i vapenrock".

Den ledande ekonomiska teorin under denna tid var fysiokratismen. Den menade att allt av verkligt värde fanns i jorden (som när man i dag anser att det verkliga värdet finns inom begreppet IT). Därför skedde många förbättringar av jordbruket, mest känt är införandet av potatisen och skiftesrörelsen. Holthausen blev en kugge i denna verksamhet genom att t.ex. införa höstsädet i sin bygd. Genom reformer som dessa inleddes den agrara revolutionen som bidrog till den industriella revolutionen. Dessa båda revolutioner var mer avgörande än många politiska revolutioner. Med dessa följde begrepp som industrialisering, befolkningsökning, urbanisering, och proletarisering – kort sagt det moderna samhället.

Krigaren.

1756 utbröt det Europeiska sjuårskriget. På ena sidan fanns Preussen samt Storbritannien och Hannover. På andra Frankrike, Ryssland, Sachsen, Spanien, Österrike, tysk-romerska riket och Sverige. Faktorer som fransk diplomati, drottningens misslyckade kupp försök 1756 och den Westfaliska freden 1648 (Sverige var garant för att avtalet följdes) bidrog till att Sverige den 13 september 1757 inträdde i kriget. Den svenska aspekten har gått till historien som Pommerska kriget eller (som en parallell på Lingonkriget) för Potatiskriget.

Den 26 maj 1758 landsteg 900 man med befäl, däribland Holthausen, från Jönköpings regemente i Pommern. Under kriget förde kapten Holthausen ofta befälet över regementet som smälte samman till en bataljon. En orsak till att hans tjänst som regementsbefäl kan ha varit att han saknade representation i riksdagen. Kriget tillbringades som de flesta krig genom historien med truppförflyttningar, skärmytslingar, förläggningar i städer, vedhuggning för att få värme eller kommandering på flottan.

I augusti 1759 inleddes det fälttåg där Holthausen personligen skulle vinna sin största militära seger, och dessutom en av krigets största segrar. I detta fälttåg deltog en flotta på över 15 fartyg med sjömän samt 2,250 stridande man, däribland Jönköpingsarna. Flottans order var gå in i Stettinerhaff (havsviken utanför Stettin) och göra en landstigning på Wollins sydsida för att inringa preussarna och därmed erövra städerna Wollin och Usedom. Men det fanns en preussisk flotta och om svenskarna mötte den skulle man söka strid. De båda flottorna möttes.

Stettiner Haff, enligt Grimberg & Uddgren (1914) "Svenska krigarbragder".

På förmiddagen den 10 september inledde svenskarna anfallet. Inför striden var det svårt att avgöra vem som hade överhanden. Den svenska flottan var numerärt överlägsen både vad gällde antalet fartyg och män, men preussarna hade övertaget vad gällde deras position, eldkraft och erfarenhet. Jönköpingsarna fanns på fartygen Cronoberg under deras befälhavare överstelöjtnant Pechelin (senare känd mordkonspiratör) och Stören under Holthausen. Svenskarnas taktik var äntra preussarna. Efter tre timmars strid var den preussiska flottan slagen. Stören erövrade ett fartyg och Holthausens belöning blev detta fartygs flagga samt dess befälhavarens ringkrage. Dessa båda artefakter lär ha bevarats i släktens ägo ännu på 1860-talet. Svenskarna hade erövrat nio skepp utrustade med 106 kanoner och tagit 500 fångar. Svenskarnas förluster var obetydliga, 13 döda och 14 sårade. Ett skepp hade förlorats när en ammunitionsbunkers ombord sprängts. Genom segern fick svenskarna kontrollen till sjöss och Wollin erövrades. Våren 1762 slöts fred och i juli var Holthausen och regementet åter hemma.

Författaren.

Holthausen var inte bara officer och lantbrukare. 1769 lät han trycka en 16-sidig skrift hos Peter Hesselberg i Stockholm. Den var tryckt i så ”vigt” format som möjligt (8 x 10 cm) så att soldaten alltid skulle kunna bära den på sig. En ny utgåva trycktes 1791 av Pehr O. Armar i Falun.

Verket heter ”Soldatens Skyldigheter, i Fred och i Fält” och har ofta fått epitetet ”Sveriges första soldatinstruktion”. Krigsbefälet – som var närmast en lobbyingorganisation inom riksdagen – gjorde kung Adolf Fredrik II uppmärksam på den. Kungen gillade den och rekommenderade regementscheferna att sprida häftet. Skriften var i bruk åtminstone till 1800-talets början. Det kostade runt 20 daler km (6-8 ör sm), motsvarande 10 dagars dagsverken för en grovarbetare eller tre par skor.

I detta sammanhanget ska även nämnas ett annat av hans verk, ”Regements-detaillen eller militaireanmärkningar vid hvar och ens syssla inom et regemente-infanteri” som utgavs i två delar 1771-1772. Även om Holthausens soldatinstruktion inte var den första så hade den trots allt mycket få svenska konkurrenter.

Tre år tidigare, 1766, hade tryckfrihet införts. Den sociala kritiken exploderade nu mot en social revolution och en flodvåg av politiska skrifter spreds. Protesterna gällde mycket – från rätten till hembränning, via orättvisor i krigsmakten till avskaffande av ståndsriksdagen (som skedde 1866) och mycket mer. Det i dag vanliga klagomålet mot frihetstiden, deras beroende av utländska pengar, fick enbart begränsad kritik. Man skulle kunna dra en parallell till idag, när Internet ger en liknade flodvåg av ofta oönskad information. Även om Holthausens lilla häfte är betydligt snällare än flertalet av dess samtida kollegor, så är det likväl ett barn av sin tid.

Han var även författare till andra verk inom så skilda ämnen som litteratur, teologi, ekonomisk lanthushållning och krigsväsen. Bland hans produktion kan nämnas: ”Den tanck-fulle riddaren (1765), ”Betraktelser vid solens nedergång den sista december 1769 och uppgång den första januarii 1770” (1770), ”Tilägnat den idoge torparen” (1782), ”Svenska Fruntimmers fyra åldrar” (1785), ”Försynen” (1785) och ”Mankönets fyra åldrar” (andra upplagan publicerades 1787). Detta sista verk skrev Holthausen inte, utan det var en fri översättning. Troligen hade han arbetat med detta verk redan under fälttåget i Pommern. Han skrev möjligen även ”Betraktelser öfver Försynen”, som dock andra vill tillskriva sonen. Dessutom skrev han andra publikationer i Kungl. Patriotiska sällskapets Hushållsjournal samt i Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar.

Han hade från 1781 ledamot av Kungl. Patriotiska Sällskapet. Han blev Riddare av första klassen av Svärdsorden år 1757.

Carl Johan Holthausen utnämndes 1764 till förste major, och därmed chef för Norra Västbo kompani. Han erhöll avsked från krigsmakten på egen begäran 1772. Efter sitt avsked verkar han ha tillbringat återstoden av sitt liv (vilket sammanföll med den gustavianska epoken) i stillhet. Han dog vid 76 års ålder den 20 juli 1791 på överstebostället Dagsholm i Södermanland.

Nedan följer 1769 års upplaga av ”Soldatens skyldigheter i fred och fält”. I vissa moderna versioner av texten förekommer under § 1 uppgiften att det i soldatens skyldigheter även ingick att ”plantera jordpäron eller potatis”.

Att texten tar upp värdet av persedelvård och ett modigt uppträdande i strid är föga förvånande. Men den visar även upp en bild av 1700-talets kultur, regler som man i dag skulle ha svårt att acceptera, skrivet av en person med erfarenhet både i agrikultur och fälttåg. Trots att han hade sin erfarenhet från roterade regementen, så är mycket relevant även för värvade knektar. Detta är onekligen ett stycke svensk militärkulturhistoria.

Soldatens Skyldigheter, i Fred och i Fält.

Frugta Gud
Ära Konungen
Thjena Trogit

Soldater:

Böra wara oförskräkte, trogne, nyktra och litet högfärdige, då äro de hedrade, undgå straff, winna sina Förmäns kärlek, bibehålla hälsan och nödlös utkomst.

§.1

Hemma i landet, hålla Torpet wid magt, wänja sig wid Gewäret, som et roligt tidsfördrif, bära Cronans Bref och Ordres; Förtjena med handtwärk eller arbete; fly lättja, som föder sjukdom och elände, wisa sig snygg och propre på kyrkparaden, alltid håret uplagt, upknutit och i papper.

2 §.

Wid möten waksam, wäl klädd, ofta ömsa lintyg och strumpor, så orenlighet swett och ohyra ej får taga öfwet hand; qwick och färdig i Excercitie och deß öfriga skyldigheter, wagta sig för spel och fyllerie.

3. §.

På Tåg och Marcher, noga wårda Gewär och Mundering för eld och smuts; intet dricka då man är warm och minst orent wattn. Aldrig Pipan i Banduleret, röka litet, heldre tugga tobak, papper eller sticka av björk eller ene, at förekomma törst; alltid glad, sjunga wisor, berätta sagor och roliga tidsfördrif, intet lägga sig i Solen at sofwa eller med magen emot jorden, mindre göra sig ledig innan han fått allt sitt tilbehör i ordning och twättat fötterna, dock ej när de äro swettiga.

4. §.

Wid arbets-commendering, är sund spis och warm mat nödig; agta sig för wådeliga bördor och wårdslösa åtag, at den ena ej swiker den andra; wårda klädren, som bäst kunde ske, om Soldaten hemifrån har et förkläde och armfoder av buldan eller grof wäf.

5. §.

I Garnison alltid snygg, hushålla noga, intet wräka sig på söliga ställen med Munderingen. På de lediga stunder ansa kläder och Gewäret; hwaran eller tredje dag warm mat, intet öfwer en sup Brännvin, men i det stället litet godt dricka. På lediga dagar skaffa sig arbetet, som ej kan fela den, som är nykter och trogen.

6. §.

I Fält, äger Soldaten största wärde af ett oförskräkt hjerta, och snabt utförande av deß skyldigheter; den karl har alltid warit lyckligast, som måst fådt wisa sig för fienden: Man bör som en wiß och skamfull död, agta sig, at ej komma oqwäst på Lazaretter och sjukwagnar, ty man har sedt wid alla krig, då en med heder fått dö för fienden, har fyra med föragt ömkeligen förgåts på sjukhusen; och den som fruktat döden, har oftast warit fegare, än den med frimodighet skydt ingen fara. Han bör (Soldaten) wänja sig at koka så ofta möjligt är, om ej annat än bröd och wattn med litit grönt i flaskan; twätta och bota lintyg och strumpor, fötterna torra och rena, aldrig lemna ur agt sit Gewär och Ammunition, agta det för eld och wäta: Äta så ofta han får och sofwa så ofta han är ledig.

7. §.

Under Sjö-Expeditioner, bör man äta och sofwa litet, oftast ömsa och wädra sina kläder, agta sig för ohyra, känna sit rum och sina sidomän så wäl der, som i Battaillon.

8. §.

I stånd och cantoner Quarter, hålla ordning och proprietem vårda elden, ansa sit Gewär och Mundering, oftast liquidera med värden, wagta sig för skuld och klagomål.

9. §.

Corpralen och Granadeuren har i agt taga samma skyldigheter, och dem tillkommer äfwen föreläsa de andra med goda exempel.

10. §.

Förnämligast åligger Corpralen, at noga underrätta sig, om de ordres han får, dem med alfware och myndighet precise wärkställa, samt noga efterse, at de til alla delar blifwit efterlefwade, förekomma sjelfswäld och oredor. Han bör til pricka wara underrättad om sit Corpralskap, hwars och ens enskylta hushåldning och upförande, Gewär, Mundering, Ammunition, arbete och näring, kynne och okynne. Han bör wara waksam, qwick och trogen, deß efterrättelser och rapporter säkra och korta, således bör han beflita sig at kunna skrifva och läsa Ordres.

Obs. De som hafwa hwitt i Munderingen, äro försedde med en bit krita, och de som hafwa gult, med en bit kyllerfärg.

Musicanter, Trumslagare och Pipare:

De böra kunna något handtwärk, frisera hår, handla med åtskilligt smått til sin bättre utkomst. Groft och tungt arbete är dem mindre tjenligt, de böra i agt taga hwad Soldaten är föreskrifwit, om hushåldning och propriete, hålla sina Instrumenter rena, blanka och i ordning; wara muntra och lögliga.

Obs. Trumslagare alltid försedde med dubbla trumfällar och snören, samt krita och trippel.

Profoßen:

Bör wara handfast, driftig, och se hiskelig ut; han bör hålla rent i Corps de Garde och Läger; ordning hos Arrestanter, wara Fiscal på Marquetentare och Månglerskor, och gå Wäbeln tilhanda.

Kort Beskrifning at Bewara Soldatens hälsa.

Han bör wid alla tilfällen wara försedd med litet salt, ingefära och lök til sin matlagning, grönt felar sällan, således kan han oftast hafwa kål eller soppa, som bäst underhåler lif och hälsa; fotsockor af linne smorde med talg, håller fötterna rena och hela; långa naglar, stora skor, och klumpiga strumpor, äro skadeliga. Prepareradt qwicksilfwer insydt i byxjorden, emot ohyra. En eller par af de lätta torra swampar at stilla blod, några enbär at röka med, och koka i watn på sjön och i qwarteren. Litet såcker som blandas med spindelwäf at läka sår. Trå, ullgarn, fin och grof nål, kam, twål, puder och borsta, utgjorde det förnämsta i hela des hushållning.

Litteratur:

”Svenskt Biografiskt lexikon”. Femte bandet. 1863-1864.

Aminoff-Winberg, Johanna: ”Österbottniska flyktingar 1713-1721”. Ur *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien*. Red: Max Engman.1996.

Anrep, Gabriel: ”Svenska adelns ättartaflor”. Band 1-4. 1858-.

Bennedich, Carl: ”Kungl. Jönköpings regemente”. 1923.

Elgenstierna, Gustaf: ”Den introducerade adelns ättartavlor”. Band 1-9. 1925-1936.

Kuvaja, Christer: ”De ryska truppernas plundringar och härjningar i Finland 1713-1715”. Ur *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien*. Red: Max Engman.1996.

Kuvaja, Christer: ”Försörjning av en ockupationsarmé”. 1999

Lewenhaupt, Adam: ”Karl XII:s officerare”. Band 1-2. 1977.

Svensson, Stig Olof: ”Kungl. Jönköpings regemente och Skillingaryd”. 1989.

Säve, Teofron: ”Sveriges deltagande i sjuåriga kriget”. 1915.

Tidander, L.G.T.: ”Anteckningar rörande Kongl. Jönköpings regementes historia”. 1916.